

Az Északi Modell relevanciája Magyarországon*

A baloldali ember hite és meggyőződése, hogy ember és ember között nincs különbség. Hogy ebből a kiindulópontból milyen társadalomkép következik, azt a Nobel díjas indiai-amerikai közgazdász, Amartya Sen így fogalmazza meg: olyan világot kell építeni, amelyben mindenkinek lehetősége van képességei kibontakoztatására. (Sen 1999) Nem csupán *negatív* szabadsága, amely megvédi valamitől (pl. az elnyomástól), hanem *pozitív* szabadsága valamire (tehetsége kibontakoztatására). Azaz nemcsak jogilag egyenlő, hanem élni is tud a jogaival. John Rawls amerikai filozófus igazságosságelméletében praktikus tanácsot ad: képzeljük el, hogy nem tudjuk, hova pottyant bennünket le a gölya. Nem tudjuk, hogy férfinnak születünk-e vagy nőnek, szegény vagy gazdag családba, fogyatékosnak vagy sem stb. Majd igyekezzünk egy olyan világot felépíteni, amelyben egyenlő lehetőségünk van képességeink kibontakoztatására, függetlenül attól, hogy a születés lottóján nyertünk-e vagy veszítettünk (Rawls 2001).

A baloldali gondolkodók régóta úgy látták, hogy képességeink kibontakoztatására a tisztán piaci alapon szerveződő társadalom nem nyújt lehetőséget. A tökéletesen versenyző piac paradigmája a gyakorlatban illúzió, a valóságban arra szolgál, hogy elrejtse az egyének és a cégek közötti látens, de erős kapcsolatokat, a hatalmi viszonyokat, az osztályelőnyöket és hátrányokat stb. A magukat kommunistának¹ gondolók ezért a termelési tényezők magántulajdona, a kizsákmányolás megszüntetésére törekedtek, akár a demokratikus alapjogokkal szembenemve is. A szociáldemokraták viszont az

* Az ún. *Északi* vagy *Skandináv Modell* híveként ismert közgazdásznak ez az írása, amelyet a szerző az *Eszmélet* számára ajánlott fel közlésre, eszmeiségében különbözik folyóiratunk (tőke)rendszerkritikus irányvonaltól. Közreadásával vitát szeretnénk kezdeményezni arról, milyen reális, élhető *alternatívát* – a letargiából, frusztráltságból való kilábolásra alkalmas ideológiai „kapaszkodót” – kínálhat a rendszerkritikai baloldal az egyelőre a nacionalizmus, az idegengyűlölet és/vagy a szélsőjobboldali romantikus anti-kapitalizmus zsákutcájába hátráló magyar és kelet-európai társadalmaknak. (A szerkesztőség)

adókból finanszírozott újraelosztásból igyekeztek biztosítani a minden ember számára univerzálisan elérhető egyenlő életesélyeket, a mobilitást a politikai demokrácia keretein belül. A kapitalizmus nem egy egységes, homogén rendszer, igen eltérő változatai vannak (lásd a „kapitalizmus válfajai” kutatási programot a közgazdasági irodalomban: Schonfield 1965, Schmidt 2002, Hall & Soskice 2001, Amable, 2003 és nagyon sokan mások), és a szociáldemokraták szerint, a kapitalizmus jóléti állami formája megfelelően korrigálja annak antihumánus deformációit.

Thomas Piketty francia közgazdász berobbanása óta (Piketty 2014) empirikusan is tudjuk – amit előtte csak sejtettünk –, hogy a piaci alapon szerveződő társadalom polarizálódik, középosztálya elgyengül, a jövedelmek és a vagyon a szupergazdagok rendkívül szűk rétegének kezében összpontosul, akik azt ráadásul az öröklés intézményén keresztül továbbadják. A társadalom nagyobbik része számára megszűnik a képességek kibontakoztatásának esélye, a munka, jövedelem és megtakarítások nélkül élő *underclass* felett pedig létrejön a *prekariátus* (diákok, szabadúszók, közmunkások, gyorséttermi dolgozók, gyakoronokok, kölcsönmunkások stb.) széles rétege (Standing 2011), akiknek egzisztenciája bizonytalan. Ugyanezekre a folyamatokra irányítja rá a figyelmet Ferenc pápa is.

Piketty bemutatja, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek a kapitalista társadalmakban egyetlen egy időszakban csökkentek a tizenkilencedik század óta: akkor, amikor a piacnak mondott folyamatokat érdemi újraelosztás, a második világháború utáni *jóléti állam* ellensúlyozta. A jóléti állam rendkívül sikeres volt: eladósodás nélkül teremtett magas gazdasági növekedést, teljes foglalkoztatást, érdemi társadalmi mobilitást és egyenlőséget. Ahogy azonban Gosta Esping-Andersen, a skandináv jóléti állam vezető teoretikusa hangsúlyozza, a jóléti államot nem csak gazdasági, igazságossági célok vezérlik (Esping-Andersen 1990). (Érdemes végiggondolni, hogy a rendszerváltás utáni Kelet-Európában mennyire hiányzik a nyugati társadalmak egyik leggyakrabban említett politikai hívószava: az *igazságosság*.) Szintén cél a *demokrácia* fenntarthatósága. Csakis képzett és anyagilag független középosztály képes ugyanis a demokrácia intézményeit működtetni, fenntartani és megvédeni. A javarészt képzetlenekből álló társadalmak képtelenek érdemben részt venni korunk rendkívül komplexé vált közvitáiban, egyszerű sémákban gondolkodnak, és könnyen a populizmus áldozataivá válnak. Az anyagilag kiszolgáltatott emberek pedig elvesztik a függetlenséghez szükséges magabiztosságukat, klientúra-hálózatokba kényszerülnek, amennyiben megélhetésüket biztosítani akarják. Mivel széles középosztályt a piac nem, csak az állami újraelosztás képes létrehozni és fenntartani, jóléti állam nélkül valójában nincs fenntartható demokrácia. Ez volt az 1989-es, liberális filozófiára alapuló kelet-európai forradalmak illúziója.

A jóléti államok alapvető elemeit Wolfgang Streeck német gazdaság-szociológus a következőképpen foglalja össze:

- a politikai cél a teljes foglalkoztatás,
- széles tagságú szakszervezetek kollektív és iparági bérmegállapodásokat kötnek,
- vegyes gazdaság, iparpolitika, a versenyképesség növelése az ágazati bérminimumok emelésével (ez az úgynevezett Rehn–Meidner-modell; Berg 2015, LO 2016),
- biztonságos megélhetést adó széles közszféra, amely versenytársként felhúzza a magánszféra foglalkoztatási gyakorlatát,
- univerzális szociális jogok,
- az egyenlőtlenséget szűk korlátok között tartó adó- és jövedelem-politika,
- a bérek folyamatos emelésére törekvő, anticiklikus, keresletet menedzselő politika a stabil növekedés elősegítésére.
- erőteljes antikorrupciós intézményrendszer a magas adóztatás értelmesebb felhasználásának biztosítására (Streeck 2014).

Hiába volt azonban sikeres a jóléti állam korszaka, ahogyan azt Philip Mirowski amerikai gazdaság-szociológus bemutatja (Mirowski & Plehwe 2009), a nagyvállalati szektor évtizedeken át jelentős összegeket költött a magát a jóléti állam intellektuális ellenfeleként megfogalmazó neoliberális mozgalom (Hayek és a *Mont Pellerin Társaság*, illetve ezernyi más neoliberális *think tank* és médium világszerte) megfinanszírozására. Az általuk képviselt piaci fundamentalista dogma akkor került hatalomba, és kezdett neki a jóléti állam leépítésének, amikor a világgazdaságot a hetvenes években több sokk (első és második olajválság, Nixon-sokk, a Bretton Woods-i rendszer feladása, Volcker-sokk²) rázta meg. Ezt a neoliberális ideológiai mozgalom a jóléti állam kudarcának állította be – sikerrel, és meggyőzte az előző évtizedekben létrejött széles középosztályt, hogy a magas adókkal járó szolidáris jellegű redisztribúció feladásával még gyorsabban gazdagodhat. A '89-es rendszerváltások idején a kelet-európai értelmiség körében már a jóléti államok fenntarthatatlanságának hamis olvasata terjedt el, ami empirikusan könnyen cáfolható.

A keynesiánus jóléti államot (1945–1974) követő neoliberális gazdaságfilozófia korszaka (1974–2008) a szélsőjobboldali (Pinochet) és konzervatív (Reagan, Thatcher) kormányok formájában jelent először meg, de egyre inkább befolyást nyert az önmagukat később Anthony Giddens nyomán „harmadik utasnak” ábrázoló szociáldemokrata váltópártok körében is (Craxi, Mitterand, Blair, Schröder, Gyurcsány stb.). A harmadikutas ideológia (Giddens 1999) úgy érvel, hogy a kritikai szerep és a munkavállalói érdekképviselő felvállalása helyett támogatólag kell fellépnie a tőketulajdonosok „értékteremtése” mellett, hiszen a globalizáció versenyében csak így jöhet létre helyben az a

megtermelt érték, amelyet újra lehet osztani. A harmadikutas szociáldemokraták e program első részét kitűnően teljesítették, hozzájárultak a neoliberalizmusra ténylegesen jellemző „foglyul ejtett állam” jelenségének fenntartásához (Stigler 1971 No. 3, Gilens & Page 2014, Galbraith 2008, Bartels 2008, Acemoglu & Robinson 2013 és sokan mások). A piaci versenyt hangsúlyozó retorikával ellentétben ugyanis a neoliberalizmus valódi jellemzője, hogy a nagyvállalatok és a gazdasági elit (az oligarchák) a politikusok átláthatatlan és számonkérhetetlen finanszírozóivá válnak. Amit cserébe kérnek, azt ismét csak Streeck a következőképpen foglalta össze:

- az adók csökkentése,
- a jóléti állam szolidaritást és mobilitást lehetővé tevő kiadásainak leépítése a költségvetési „stabilizáció”, a megszorítások ideológiájának segítségével,
- privatizáció,
- liberalizáció, dereguláció, a közbeszerzések megszerzése,
- a szakszervezetek és a munkavállalók jogainak csorbítása, a munkaerő-piaci „rugalmasság” ideológiájának álcázva (lásd erről a Nobel-díjas amerikai közgazdászt, Solowot [1956]).

A harmadikutas szociáldemokraták – miközben ezt a neoliberális programot megvalósították – lemondtak a Giddens-i program második részéről, azaz a magántulajdon felszámolása után immáron feladták a jóléti redisztribúció igazságossági elveit is. Ezzel gyakorlatilag a liberális pártok helyére léptek, akik igen gyakran ki is hullottak a parlamentekből. Nem meglepő módon a redisztribúció gyengülésével a középosztály is sorvadásnak indult, ez pedig a méltánytalan társadalmi viszonyok és a rohamosan gyengülő demokrácia irányába hatott.

Az 1974 utáni neoliberális évtizedekben a gazdasági növekedés a jóléti időszakhoz képest drámaian visszaesett, a foglalkoztatás zuhant, és mindezt ráadásul az adócsökkentések következtében deficitfinanszírozásból, azaz az államok eladósításából finanszírozták. Ha ez az eladósítás nem ment volna végbe, gyakorlatilag nem lett volna gazdasági növekedés ebben az időszakban. (Lásd erről bővebben: Keen 2011.) Ehhez jött még a háztartások és a magánszektor eladósítása, amit a brit gazdaságpszichológus, Colin Crouch „privatizált keynesianizmusnak” nevez (Crouch 2009). Azaz a neoliberalizmus gyakorlatilag a jövő generációk erőforrásaiból vásárolt magának társadalmi támogatást. Mindezzel egy időben – ahogy már említettük – végbemegy a középosztály erodálódása, az underclass és a prekariátus kiszélesedése, a társadalmi igazságtalanság erősödése, a szupergazdagok exponenciális megerősödése, az állam általuk történő foglyul ejtése.

Mindezek ellenére még sem szabad azt gondolnunk, hogy a neoliberális berendezkedés csupán a polgári államon belüli kulturális

hegemóniája vagy politikai kényszer útján marad hatalmon. Ahogy Gramsci (1992) és Poulantzas (1978) leírják – és legutóbb a 2015-ös görög klimax esetén saját magunk is láthattuk –, természetesen ilyen is történik, a neoliberális hegemonia a politikai demokrácia alapelveinek felrúgásától sem riad vissza. Ám Martijn Konings arra figyelmeztet bennünket, hogy a neoliberalizmus egyes társadalmi csoportok köreiben akár saját érdekükkel szembemenve is népszerű (Konings 2015). Ennek okát Konings abban látja, hogy ez az ideológia képes magát egyfajta populizmus formájában megfogalmazni. Azt vetíti ki, hogy a piaci folyamatok megteremtése, visszaállítása a valódi teljesítmények valódi jutalmazásához vezet majd el. Ez tehát egy meritokratikus, az embereket érdemeik szerint elismerő jövőkép, amely egyfajta megtisztulást ígér. (Történéskedésre, kulturalizmusra hajlamosabbaknak: egyfajta protestáns etika...) Ráadásul retorikai értelemben még „demokratizálja” is a piaci sikert: egy „valódi” piaci versenyben elvileg bárki sikeres lehet, nem csak az oligarchák. Hogy ne lenne ez vonzó? A valóságban azonban az állam neoliberális kivéreztetése soha nem élénkebb piaci versenyhez, hanem a neoliberálisokat megfinanszírozó gazdasági elit befolyásszerzéséhez, a foglyul ejtett államhoz vezetett.

Hasonlóan megnyerő kicsengése van a megszorítások fogalmának, amelyet a neoliberalizmus populista megfogalmazása sikerrel ad el, mint költségvetési felelősségteljeséget. A költségvetési politikában járatlan választók számára hiteles feltételezés, hogy a költségvetési egyensúlytalanság oka mi más lenne, mint hogy az állam és az egyének többet költöttek, mint amennyit megtermeltek? Teljesen logikusnak tűnő állítás. Ki szereti azokat, akik lehetőségeik felett élnek? Tessék szépen visszavágni, szerényebben élni, ahogy mi magunk is rákényszerülünk a hétköznapi életünkben. Ez a tücsök és a hangya klasszikus meséje. Az ilyen narratívára vevő egyének nem látják a különbséget egyrésztől aközött, amikor az állam többet költ, mint amennyit megtermel, illetve amikor a megtermelt bőséges javakból nem szed be elég adót ahhoz, hogy képes legyen finanszírozni a szükséges kiadásait. A két narratíva között ég és föld a különbség, mégis, a laikus választó csak annyit lát meg, hogy hiány van, tehát túlköltekezett az állam. A felszínes diagnózisra adódik a szimpla válasz, a megszorítás, a „stabilizáció”. A megszorító politikus felelősségteljesnek tűnik fel, míg politikai ellenfele populistának címkéztetik. Gyakran előkerül a teljesen hamis „háztartás”-analógia is, miközben némi utána gondolkással könnyen belátható, hogy egy ország nagyon sok szempontból nem olyan, mintegy háztartás. Az egyik ország fogyasztása részben egy másik ország exportja. A háztartás egyik tagjának fogyasztása nem ad munkát a másik családtagnak. Egészen más egy háztartás viszonya az adóssághoz, mint egy nemzetgazdaságé stb.

Ez a leegyszerűsítő logika semmi más, mint ócska populizmus, annak is a neoliberális fajtája, amely ugyanúgy létezik, mint a baloldali

vagy jobboldali populizmus. A költségvetés életfontosságú alrendszeireinek (oktatás, kutatásfejlesztés, közösségi közlekedés, adóbehajtás, korrupcióellenes küzdelem, önkormányzatiság stb.) megvágása rövidtávon ugyanis sikerrel stabilizálhat egy költségvetést, azonban már középtávon is visszaüt az alacsonyabb termelékenység és foglalkoztatás formájában. A valódi költségvetési felelősségteljesség az lenne, ha a megtermelt javakból igazságosabb közteherviselésen keresztül (progresszív jövedelemadók, vagyonadók, az offshore és transzferárzás megszüntetése stb.) megteremtenék az életfontosságú állami beruházások forrásait, és ezen keresztül a fenntartható növekedés alapjait.

Fontos megjegyezni, hogy a nyugati világ egyik perifériáján, a skandináv országokban olyan magas szintet ért el a jóléti modell kiépültsége, hogy a neoliberais politikai erők, bár igyekeztek, nem voltak képesek annak lényegi működését megváltoztatni. Az Északi Modell megőrizte a világháború utáni keynesiánus jóléti államok hagyományát. (Strath 1996, Pontusson 1992, Korpi 1983, Esping-Andersen 1985 stb.)

Ennek következményeképpen, a neoliberalizmus válságát világossá tévő 2008-al kezdődő Nagy Recesszió után alapvetően minden fontos listát a skandináv jóléti államok vezetik:

- életszínvonalban, bérekben,
- versenyképességben,
- foglalkoztatásban,
- korrupcióban,
- egyenlő esélyeket biztosító, magas színvonalú oktatásban és kutatási ráfordításokban,
- mobilitásban,
- a költségvetési politikai fenntarthatóvá tételében stb.

Bár a globalizáció (ezen belül is a tőke szabad áramlása, illetve az európai unió neoliberais architektúrája) sokat gyengített az északi modell működésén, annak alapvető jellegzetességei mégis fennmaradtak, és továbbra is létező, sikeres modellt képez az antidemokratikus államszocializmussal szemben ugyanúgy, mint a kapitalizmus neoliberais és egyéb formáival szemben. Kétségtelen az is, hogy a skandináv államok a hierarchikus világgazdaság csúcán állnak hozzáadott érték tekintetében, és részben erre építik a belső jólétet. Ez azonban nem okozat, hanem maga a stratégia: az Északi Modell a Rehn–Meidner modell segítségével (folyamatos ágazati bérminimum-emelések a termelékenység növelésének kikényszerítésére) tudatosan törekszik a magas hozzáadott érték elérésére. Ez a stratégia nem *win–lose*, hanem *win–win* típusú, azaz a világgazdaság perifériáján és félperifériáján is alkalmazható, sőt, alkalmazandó. Bármely ország képes újraelosztásból finanszírozott humántőke befektetésekkel egyre magasabb hozzáadott érték elérésére.

Természetesen vannak az északi országoknak problémás aspektusai is. Gyakori félreértés, hogy ezeket a gazdaságokat fosszilis nyersanyagkincsük tette gazdaggá. Ez csupán Norvégia esetében döntő fontosságú, és ott is jóval az Északi Modell következtében létrejött középosztályi meggazdagodás után jelent meg. Éppen ennek a széles középosztályi kontrollnak köszönhetően kerülhette el Norvégia a Szaúd-Arábiához és Nigériához hasonlatos „nyersanyagátok” jelenségét. A jelentős svéd fegyverexport természetesen igen problematikus, ám a Modell lényegi működését nem befolyásolja. A valóságban létező társadalmi modellek soha nem hibátlanok, tökéletesek.

Hasonlóképpen félreértések veszik körül a skandináv társadalmak bevándorlókkal kapcsolatos hozzáállását. A nemzetközi média által közvetített sporadikus idegenellenes erőszak néha azt a benyomást kelti, mintha felbomlóban lenne a szolidaritásra épülő északi modell. A valóságban ugyan a térség domináns társadalomfilozófiáját nem ismerő bevándorlók túl gyors beáramlása kihívásokat intéz a modellel szemben, annak működőképességét az eddig lényegileg nem erodálta. A bevándorlást ellenző politikai erők pedig többségükben szintén nem kérdőjelezik meg a komunitárius társadalomfilozófiát.

Talán a legnagyobb kihívást az Európai Unió és annak alapvetően neoliberális gazdasági alaplogikája jelenti (Gilens & Page 2014, Streeck 2014, Bugarcic 2013). A híressé vált *Laval*-eset, amelyben a tőke és a munkaerő szabad áramlása kezdte volna ki a szolidáris jellegű bérmegállapodások rendszerét, az Európai Bíróság kezdeti döntése után óriási felháborodást keltett Skandináviában (http://www.lo.se/english/trade_unions_and_the_eu/laval_case). Később azonban az Európai Bizottság csöndben elsimította az ellentétet a csatlakozási szerződések nagydobra nem vert módosításával. Nem véletlen azonban, hogy Norvégiában és Izlandon népszavazás utasította el az uniós tagságot, Dánia kívül maradt az eurozónán, Svédország pedig fenntartotta magának a leértékelés lehetőségét. Az északi országokban az elmúlt évtizedekben szinte soha nem volt uniópárti a többség. Minden nehézség dacára a skandináv országok, magas béreik és magas adóztatásuk ellenére (valójában miatta), sem veszítették el versenyképességi, foglalkoztatási, egyenlőségi és korrupciómentes, egyszóval, éllovas pozícióikat.

Kelet-Európában az éppen akkor harmadik utassá váló nyugati szociáldemokrata mozgalom már nem volt képes a sikeres jóléti modell átadására. A kelet-európai szociáldemokrata mozgalmak liberális gazdasági és társadalomfilozófiával szerveződtek újjá, az eredeti jóléti modell filozófiája, közgazdaságtana, sikere gyakorlatilag mind a mai napig ismeretlen ebben a régióban (Andor 2010, Bohle & Greskovits 2012). A liberális gazdasági és társadalmi berendezkedés a régi egészében az Esping-Andersen-i értelemben vett középosztály majdnem teljes hiányához vezetett, az pedig előre megjósolható módon a demokrá-

ciák kiüresedéséhez, populizmushoz, klientelizmushoz és a mindent elárasztó korrupcióhoz. Az alacsony bérekre építő, külföldi működő tőkére alapozó versenyállam, mint kapitalizmus-modell, megbukott. A nyugati és keleti bérek, illetve termelékenység közötti távolság nem csökkent, hanem nőtt, a foglalkoztatás nem zárkózott fel (Pogátsa 2015a). A teljes régióból fokozódott az elvándorlás, ami a világszinten is rekorder, negatív születési arányszámokkal együtt a kelet-európai térség demográfiai eljelentéktelenedéséhez vezet. A modell leglátványosabb bukását a térségben a teljesen összeomlott Bulgária után a gyurcsányi korszak Magyarországa szenvedte el, amely adatokkal illusztrálhatóan rendkívül igazságtalan, a mobilitási lehetőségeket elzáró társadalmat hagyott maga után (Pogátsa 2015b).

A neoliberalizmus mint társadalmi ideológia tulajdonképpen a felsőbb társadalmi osztályok és az általuk kontrollált nagyvállalati szektor érdekérvényesítését szolgálja. Mint az ideológiák általában, a neoliberalizmus sem teheti explicitté valódi céljait, hiszen demokratikus körülmények között ebben az esetben nem lenne képes megszerezni a hatalomgyakorláshoz szükséges szavazati többséget. Ezért hivatkozik sikeresen a tiszta és átlátható piaci verseny ideológiai alapvetésére, legalábbis addig, ameddig az általa megteremtett oligarchikus kapitalizmus tényeinek feltárulása következtében a szavazópolgárok szemében ez nem válik visszássá, hamissá, valóságidegenné. Ahogy azonban Pikettytől láttuk, a jóléti újraelosztás nélküli kapitalizmus a szupergazdagok legfelsőbb osztályának megerősödéséhez vezet, az pedig a foglyul ejtett állam jelenségéhez. A neoliberalizmus és a jóléti állam közötti versengés tehát erősen politikai gazdaságtani természetű.

A neoliberalizált gazdaságok korszakában a demokráciák közvitáiban a politikai gazdaságtani (vagyon- és jövedelmi egyenlőtlenségek, társadalmi osztályok, környezeti fenntarthatóság stb.) kérdéseket háttérbe szorítják a gazdasági elit konzervatív és liberális része által képviselt *issue*-k, a kulturális és életmódbeli viták (abortusz, fajgyűlölet, nacionalizmus, meleg jogok, étrendi kérdések, fegyverviselés, vallási ellentétek stb.). A neoliberalizmus önmagát mint természetes gazdasági rendet, „teljesítményelvű, háborítatlan szabad piacot” reprezentálja a főáramú tömegmédiában. Minden ezzel kapcsolatos kritikát ideológiáinak bélyegez meg, miközben saját magát ideológiamentesnek tételezi. Különösen érzékenyen szorítja ki és bélyegzi meg az *osztálykülönbségek* elemzésére épülő *kritikai társadalomtudományt*. A szovjet típusú diktatúrák álságos kommunikációját felhasználva, a kapitalista társadalmak osztályalapú kritikáját ezen letűnt rendszerek nevetséges és meghaladott maradványának állítja be. Valójában azonban az elit által természetesnek gondolt és ábrázolt gazdasági rend is konstruált: egy összefüggő ideológia mentén megteremtett intézményekből áll össze. Ahogy Polányi nyomán Greskovits és Bohle megfogalmazzák: „laissez-faire was planned, planning was not” („a

laissez-faire-t tervezték, a tervezést nem”; Polányi 1957 [1944] 141., idézi Bohle & Greskovits 2012)

Ennek ellenére a nyugati társadalmakban erős hagyományként fennmaradt az osztályalapú kritikai társadalomtudomány. Nemcsak a skandináv, de az angolszász társadalomtudományi irodalomban is bevett fogalom maradt az osztály. Kelet-Európában azonban nemcsak a szovjet bábkormányok tiltották be a „munkásállam” osztályalapú kritikáját, hanem a rendszerváltás utáni neoliberais politikai gazdaságtani fogalmi keretrendszer is figyelmen kívül hagyta azt. Komoly mérőkövet jelentett 2015-ben az *East European Politics and Societies* című folyóirat David Ost által szerkesztett különszáma, a *Class After Communism* (Osztály a kommunizmus után; Ost 2015). Ost és szerzőtársai ebben azt vizsgálták, hogy a nyugati világban bevettnek számító osztályfogalom hogyan és miért nem honosodott meg a szovjet rendszert felváltó kelet-európai félperiferiális kapitalizmusban.

Ost bemutatja, hogy a szovjet típusú kommunizmus elnyomó politikája hogyan tiltotta be a létező szocializmus osztályalapú értelmiségi kritikáját. Az akár marxianus, akár más alapokon folytatott osztályalapú elemzés ugyanis az osztályfogalom relacionista megközelítése miatt rámutatott volna a fennálló társadalmi rend uralmi viszonyainak elnyomó voltára, ez pedig nem volt érdeke a regnáló hatalomnak. Éber és Gagyi a magyarországi irodalom (Kolosi, Szelényi és Konrád, Kis és Bence, Szalai Erzsébet stb.) elemzésein keresztül mutatja be, hogyan nyomta el a hatalom az ilyen típusú, osztályalapú kritikát (Éber & Gagyi 2015). A szerzők egy idő után emigráltak, vagy a politikailag elfogadhatóbb társadalmi „rétegződés” nyelvezete felé mozdultak el elemzéseikben. Ost szerint, ez a diskurzus úgy volt képes a figyelmet a szocializmusban is létező társadalmi egyenlőtlenségek felé fordítani, hogy nem hordozta az osztályfogalom konfliktusos jelentéstartalmát. A társadalmi réteg fogalma tehát, szemben az osztályfogalommal, nem relációs fogalom. A társadalmi egyenlőtlenségek létrejöttét nem vezeti vissza az osztályok közötti konfliktusokra, hatalmi viszonyokra.

Ez a szovjet dominancia alatt megszokottá vált, konfliktusmentességet sugalló fogalomhasználat puha átmenetet tett lehetővé a poszt-szovjet térség társadalomtudományi irodalmába. A liberális társadalomtudományi értelmiség relacionista osztályfogalom helyett a kapitalista körülmények között is az egymástól független sorsú „társadalmi rétegekről” beszélt. Ennek rejtett üzenete egybevág a piaci fundamentalista ideológia által sugalltakkal, tudniillik hogy minden társadalmi réteg a maga sorsáért felelős a piaci verseny meritokratikus szabályrendszerén belül, és az alsóbb társadalmi rétegek önmegvalósítási korlátainak nincs köze a felsőbb rétegek vagyoni örökléséhez, kapcsolati és szimbolikus tőkéjéhez, politikai érdekérvényesítési lehetőségeihez, és egy sor más olyan jelenséghez, amely valójában osztályok közötti viszonyokat feltételez. A rendszerváltás utáni dis-

kurzus fókuszában egyetlen egy legitim osztály állt, a „középosztály” (alternatív elnevezésben a „polgárság”), amelynek viselkedési és életvezetési kódexét követni kívánatos, és amelybe mindenki aspirál. Az elitről, a prekaritátsúrról, az underclassról és a mobilitási esélyekről vajmi kevés derült ki. Árulkodó, hogy a nyugati világban megszokott társadalmi mobilitási vizsgálatok mennyire nem honosodtak meg a kelet-európai országokban.

Ost arra is figyelmeztet, hogy a liberális dominanciájú rendszerváltó évtizedek osztálydiskurzus-nélkülisége milyen mértékben átengedte az identitásképző intézmény szerepét a „nemzet” fogalmának. A megjelenített osztályok nélküli társadalmakban ugyanis a közösségi kötődés egyetlen elérhető formája a „nemzet” marad, amelynek ráadásul nagyon erős szimbolikus hagyománya és ideológiai múltja van a régióban. Az osztályviszonyok létezését tagadó liberális diskurzus tehát tulajdonképpen hosszabb távon saját versenytársa, a nacionalizmus malmára hajtotta a vizet. Ez a folyamat Magyarországon nagyon világos módon lezajlott. Benedict Anderson, a nacionalizmus egyik vezető kutatója figyelmeztet: „[...] függetlenül az épp fennálló, bármely nemzetben jelen lévő egyenlőtlenségtől és kizsákmányolástól, a nemzetet mindig mély, horizontális bajtársiasságként fogják fel. Alapvetően ez a testvériesség tette lehetővé az elmúlt két évszázadban oly sok millió ember számára nem is annyira a gyilkolást, hanem az ilyen behatárolt elképzelésekért vállalt önkéntes halált.” (Anderson 2006, 21–22).

Az Orbán Viktor személye köré szerveződött politikai mozgalom e bukott gazdasági modell helyett az amerikai *Republikánus Pártra* szinte teljes egészében jellemző neokonzervatív gazdasági és társadalmi modellt vezetett be. Ennek jellemzői:

- adócsökkentés, a gazdagok adópolitikai és szimbolikus támogatása,
- a szociálpolitikai rendszer (szegénység, lakhatás, munkanélküli segély stb.) megszüntetése,
- az oktatási rendszer finanszírozásának drasztikus csökkentése,
- a képzésekre épülő foglalkoztatás helyett a *workfare*, a közmunka,
- intim közelség a hazai nagyvállalati szereplőkkel, azok támogatása szabályozással, adópolitikával, közbeszerzésekkel,
- kulturális kérdésekben a konzervatív értékkezősség megteremtése (nemzeti kohézió, kereszténység mint hívószó, menekült- és migránsellenesség, félelem az iszlámtól stb.).

A Fidesz nemzeti kohézióra alapuló, közel másfélmilliósi értékkezősségének alternatíváját a magyar baloldal csak akkor nyújthatná, ha vele szemben a harmadik út előtti jóléti állam lehetőséget teremtő értékkezősségét tételezné. A 2010 előtt időszak neoliberais versenyretorikája, az e retorikával szemben ténylegesen megtapasztalt korrupció és igazságtalanság, a bérvisszafogásra építő gazdaságfilo-

zófia soha nem lesz képes Orbán neokonzervatív politikai táborának megfelelő méretű vonzó, kohéziót teremtő politikai értékközösség felépítésére. Az ilyen baloldali értékközösséget a skandináv világban, Per Albin Hansson svéd miniszterelnök kifejezését meghonosítva, *Folkhemmet*nek, azaz a „Nép Otthonának” nevezik.

Irodalom

- LO 2016: *Summary of LO's Report on Full Employment and a Wage Policy of Solidarity to the 2016 Congress*. Stockholm, Swedish Trade Unions (LO).
- Éber M. Á., & Gagyi Á. 2015: *Class and Social Structure in Hungarian Sociology. East European Politics and Society*, 29 (3), 598–609.
- Acemoglu, D., & Robinson, J. A. 2013: *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. Profile books.
- Amable, B. 2003: *The Diversity of Modern Capitalism*. Oxford, Oxford University Press.
- Anderson, B. 2006 (1983): *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. (Fordította: Sonkoly Gábor.) Budapest, l'Harmattan Kiadó.
- Andor L. 2010: *Az eltévedt éllovas. Siker és kudarc a rendszerváltó gazdaságpolitikában*. Budapest, Napvilág.
- Bartels, L. M. 2008: *Unequal Democracy: The Political Economy of the New Gilded Age*. Princeton, Princeton University Press.
- Berg, J. 2015: *Labour Markets, Institutions and Inequality: Building Just Societies in the 21st Century*. Cheltenham / Geneva, International Labour Organisation / Edward Elgar.
- Bohle, D., & Greskovits, B. 2012: *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Cornell University Press.
- Bugaric, B. 2013: *Europe Against the Left? On Legal Limits to Progressive Politics. LSE 'Europe in Question' Discussion Paper Series*. London, London School of Economics.
- Crouch, C. 2009: *Privatised Keynesianism: An Unacknowledged Policy Regime. British Journal of Politics and International Relations*, 11 (3), 382–399.
- Esping-Andersen, G. 1985: *Politics Against Markets: The Social Democratic Road to Power*. Princeton, Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G. 1990: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton, Princeton University Press.
- Galbraith, J. K. 2008: *The Predator State*. Simon and Schuster.
- Giddens, A. 1999: *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. London, Polity Press. Magyarul: *A harmadik út*. (Fordította: Battyán Katalin.) Budapest, Agóra Marketing, 1999.
- Gilens, M., & Page, B. I. 2014: *Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens. Perspectives on Politics*, 12 (03), 564–581.
- Gillingham, J. 2003: *European Integration 1950-2003: Superstate or New Market Economy?*
- Gramsci, A. 1992. *Prison notebooks, I-III*. New York, Columbia University Press. Magyarul: *Levelek a börtönből*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

1974. (Fordította: Gábor György, Zsámboki Zoltán, válogatta és az Előszót írta Komját Irén.)
- Hall, P., & Soskice, D. 2001: *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford, Oxford University Press.
- Keen, S. 2011: *Debunking Economics: The Naked Emperor Dethroned*. London – New York, Zed Books.
- Konings, M. 2015: *The Emotional Logic of Capitalism: What Progressives Have Missed*. Stanford, Stanford University Press.
- Korpi, W. 1983: *The Democratic Class Struggle*. London, Routledge.
- Mirowski, P., & Plehwe, D. (Eds.). 2009: *The Road from Mont Pelerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*. Harvard University Press.
- Ost, D. (ed.). 2015: Class After Communism: A Special Issue. *East European Politics and Societies*, 29 (3).
- Piketty, T. 2014: *Capital in the Twenty-first Century*. Cambridge, Massachusetts / London, The Belknap Press of Harvard University Press. Magyarul: *A tőke a 21. században*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2015.
- Pogátsa Z. 2011: *Mekkora válságban vagyunk? Nagyobban, mint a Nagy Gazdasági Világválság óta bármikor*. http://pogi.blog.fn.hu/index.php?view=bejegyzes_oldal&bejid=168035&kompage=3
- Pogátsa Z. 2015a: No Convergence in the Central and Eastern European Member States: A Multiple Indicator Analysis. In R. Jamilov, & Y. Akbar, *Neo-Transitional Economics*. London, Emerald Publishers.
- Pogátsa Z. 2015b: Társadalmi egyenlőtlenségek a neoliberais Harmadik Köz-társaságban, 1989–2010. In *Tíz Éves a Területfejlesztési Szabadegyetem*.
- Polanyi, Karl 1957 [1944]: *The Great Transformation*. The Political and Economic Origins of Our Time. Boston, Beacon Press. Magyarul: Polányi Károly: *A nagy átalakulás*. Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.
- Pontusson, J. 1992: *The Limits of Social Democracy: Investment Politics in Sweden*. New York, Ithaca.
- Poulantzas, N. 1978: *Classes in Contemporary Capitalism*. London, Verso.
- Rawls, J. 1971: *A Theory of Justice*. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Rawls, J. 2001: *Justice as Fairness: A Restatement*. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Schmidt, V. A. 2002: *The Futures of European Capitalism*. Oxford, Oxford University Press.
- Schonfield, A. 1965: *Modern Capitalism*. Oxford, Oxford University Press.
- Sen, A. 1999: *Development as Freedom*. New York, Oxford University Press.
- Solow, R. M. 1956: A Contribution to the Theory of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*, 70, 65–94.
- Standing, G. 2011: *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury Academic.
- Stigler, G. 1971 No. 3: The Theory of Economic Regulation. *Bell Journal of Economics and Management Science*, 3–18.
- Strath, B. 1996: *The Organisation of Labour Markets: Modernity, Culture and Governance in Germany, Sweden and Japan*. London and New York, Routledge.
- Streeck, W. 2014: *Buying Time: The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*. London, Verso Books.

- ¹ A kommunista törekvések számára rendkívül káros volt, hogy a kapitalista világ gazdaság perifériáján, kizárólag totalitárius és autoriter politikai hagyományokkal rendelkező országokban létrejöttek és megbuktak véres diktatúrák, amelyek magukat marxistának, kommunistának, illetve szocialistának nevezték. Ettől függetlenül, a kizsákmányolás jelensége létezik, és a közgazdaságtanban a nem cáfolt iskolák, így a neo-ricardiánus iskola például be is mutatják létezését. A nem monopolhelyzetre és nem átmeneti előnyöket nyújtó innovációra épülő profit egyetlen ismert magyarázata a kizsákmányolás. A szociáldemokrata skandináv jóléti állami rendszernek is távlati célja volt a kizsákmányolás megszüntetése, amelyre a hetvenes években a munkavállalói tulajdon fokozatos bevezetésével kísérletet is tett.
- ² Az 1979-ben a FED (az Egyesült Államok központi bankja) elnökévé választott Paul Volcker a szegényebbeket jobban sújtó munkanélküliség enyhítésével szemben a gazdagabbakat károsító infláció ellen vette fel a küzdelmet. 15% környékére húzta fel az amerikai irányadó kamatrátát, ezzel újabb válságba sodorva a világ gazdaságot. (Bővebben lásd: Pogátsa 2011).

